

ANDRZEJ PISOWICZ
(KRAKÓW)

SŁOWNIK KIPCZACKO-ROSYJSKI
PROFESORA OŁEKSANDRA HARKAWCIA¹

Ukraiński filolog Ołeksandr Harkawec (Harkawiec, Garkawiec) przez czterdzieści lat badał teksty utrwalone na piśmie przez Ormian na terenie Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w wiekach XVI i XVII. Są to teksty notowane alfabetem ormiańskim, zredagowane jednak w języku niemającym genetycznie nic wspólnego z należącym do rodziny indoeuropejskiej językiem ormiańskim (nazwa własna w polskiej transkrypcji popularnej: *hajeren*, *hajoc lezu*, od etnonimu *Haj* = Ormianin).

Chodzi o język (dialekt) z grupy turkijskiej zwany obecnie najczęściej kipczackim (w transkrypcji angielskiej: *Qypchaq*). Sami Ormianie, którzy tego języka używali w mowie i w piśmie na południowo-wschodnich kresach Polski niemal do końca XVII wieku, określali go terminem *tatarcza* (czyli: język tatarski). Wcześniej był to dialekt ojczysty turkijskiej ludności, która z Azji Środkowej przybyła w większej liczbie na tereny Rusi w XI wieku. Najeźdźcy ci używali w stosunku do siebie nazwy Kipczak (Кыпчак). Byli także znani jako Kumanowie lub Połowcy. Ormianie krymscy wędrując ku terenom południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, przejęli w średniowieczu, w niejasnych okolicznościach, ów dialekt kipczacko-kumańsko-połowiecki, ograniczając użycie języka ormiańskiego (w wersji z V wieku zwanej *grabarem*) do celów liturgicznych i przekazywania tradycji chrześcijańskiej (chrzest Armenii nastąpił na początku IV wieku).

¹ А. Гаркавец / A. Garkavets, *Кыпчакское письменное наследие / Qypchaq Written Heritage*, 3, *Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков / Qypchaq Dictionary. On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script*, Алматы / Almaty 2010; www.qypchaq.unesco.kz.

Ów dialekt kipczacko-kumańsko-połowiecki był spokrewniony najbliżej z dialektami tatarskimi (stąd wspomniana wyżej nazwa: *tatarcza*), a także z innymi dialektami turkijskimi, od których pochodzi m.in. współczesny język kazachski, urzędowy język niepodległej Republiki Kazachstanu. Z językiem (osmańsko-tureckim) używanym w Turcji dialekt, o którym mowa, był spokrewniony w dalszym stopniu.

Nic zatem dziwnego, że władze Kazachstanu wspierają studia nad owym językiem (dialektem) polskich Ormian. Bowiem dzięki zachowaniu się znacznej liczby pisanych zabytków tego języka można pośrednio uzyskać wiedzę na temat dialektu turkijskiego, z którego powstał współczesny język kazachski (notowany cyrylicą). Monumentalnym dziełem, niezwykle ważnym zarówno dla turkologów jak i armenistów, jest właśnie omawiany tu wielki słownik encyklopedyczny kipczacko-rosyjski, stanowiący trzecią część cyklu opracowań, które wyszły spod pióra Ołeksandra Harkawcia w Kazachstanie. Autor współpracował zarówno z uczonymi kazachskimi (jego mecenasem był prof. Alżan Szomajew), jak i z armenistą ormiańskim – prof. Eduardem Churszudianem. Sponsorem jego trylogii jest Ministerstwo Oświaty i Nauki Republiki Kazachstanu.

Trylogię Ołeksandra Harkawcia, noszącą rosyjski tytuł: *Кыпчацкое письменное наследие* (tytuł angielski: *Qypchaq Written Heritage*), rozpoczyna wydany w 2002 roku w Ałma-Acie, dawnej (do 1997 roku) stolicy Kazachstanu, przeszło 1000-stronicowy tom pierwszy, zatytułowany *Каталог и тексты памятников армянским письмом*. Zawiera on m.in. teksty 109 rękopisów kipczačkih spisanych alfabetem ormiańskim w latach 1519-1689, głównie we Lwowie, Kamieńcu Podolskim i Stanisławowie. Są tam m.in.: kroniki, psalterze, *Listy Apostolskie*, modlitewniki, zbiory hagiograficzne a także kodeksy praw i słowniczki ormiańsko-kipczackie objaśniające po kipczacku znaczenie ormiańskich wyrazów zachowanych w sferze religijnej. W tym bogatym materiale znalazł się także tekst modlitewnika wydrukowanego po kipczacku (czcionkami ormiańskimi) we Lwowie w 1618 roku w drukarni ks. Jana Muratowicza (Howannesa Karmatanenca). Drugi tom dzieła, wydany też w Ałma-Acie i liczący 912 stron, nosi tytuł *Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков* (2007).

Trzecim zaś tomem jest recenzowany tutaj słownik kipczacko-rosyjski. Wyszedł w Ałma-Acie w 2010 roku (wydawnictwo: Baur-Kasean) pod rosyjskim tytułem *Кыпчацкий словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков*. Tytuł angielski: *Qypchaq Dictionary. On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script*. Liczy 1800 stron druku. Jest dostępny w wersji elektronicznej pod nazwiskiem autora zapisanym w transkrypcji angielskiej: *Aleksandr Garkavets*.

Główną (ale nie jedyną) bazą materiałową słownika są rękopisy wydane w pierwszym tomie. W sumie teksty tego turkijskiego języka (dialektu) spisane alfabetem ormiańskim zajmują około 30 tysięcy stron. Jest to zatem ogromny

materiał, przewyższający objętością setki razy nieliczne zabytki języka (dialektu) kipczackiego spisane innymi alfabetami, głównie: arabskim, łacińskim i greckim. Można w związku z tym stwierdzić, że Kazachowie możliwość studiów nad przeszłością swego języka zawdzięczają w 99 procentach pismu ormiańskiemu, które na początku V wieku opracował uczony mnich ormiański Mesrop Masztoc.

W związku z powyższym pewien niedosyt pozostawia tekst ze strony redakcyjnej słownika (na odwrocie strony tytułowej), w którym „z imienia” wymieniany jest tylko naród Kipczaków. O Ormianach można tam znaleźć jedynie marginalną wzmiankę, gdy mowa jest o *армянописьменных памятниках* (tj. o zabytkach w piśmie ormiańskim). W innym miejscu „kryją się” oni pod uczenie brzmiącym terminem *кыпчакофоны*. A przecież na stronie 14 tekstu słownika, pod hasłem *abak'uk'*, jest zanotowane po kipczacku sformułowanie: *bizim ermeni* [podkreślenie moje – A. P.] *tilindä*, znaczące: „w naszym ormiańskim języku”.

Prof. Harkawec analizuje w swym niezwykle bogatym słowniku (1800 stron!) dziesiątki tysięcy wyrazów potocznych języka (dialektu) kipczackiego, którym mówili polscy Ormianie, zanim przeszli, w ciągu XVII wieku, na język polski i częściowo ruski. Prócz wyrazów podstawowego słownictwa występujących w licznych cytatach bilbilijnych, podawanych w transkrypcji łacińskiej wraz z tłumaczeniem rosyjskim, omawiany tu słownik podaje liczne terminy specjalne, a także nazwy osobowe i geograficzne, wreszcie zapożyczenia: głównie z języka ormiańskiego. W niemal każdym haśle podana jest baza etymologiczna (głównie turkologiczna) i opis realiów życia polskich Ormian (a poprzez nich także Kipczaków). Nadaje to słownikowi O. Harkawcia charakter encyklopedyczny, co niezmiernie podnosi jego rangę. Z racji bogactwa materiału ilustracyjnego (m.in. liczne cytaty z kazań) słownik ten jest cennym źródłem wiedzy nie tylko dla językoznawców, ale także dla filologów, historyków, teologów i innych badaczy.

Po stronie redakcyjnej napisanej po rosyjsku przez Kazachów (co wynika z użycia w nim zaimka „nasz”), którzy podnoszą wartość słownika dla szerokich rzesz czytelników kazachskich, zamieszczony został portret prof. Harkawcia na tle ormiańskiego kościoła. Sprawi to zapewne radość i satysfakcję ormiańskim użytkownikom słownika, którzy wyraźnie podany etnonim *армяне* (Ormianie) znajdą dopiero w wydrukowanym kursywą wstępie autora na stronie 6. Pada w nim m.in. następujące zdanie (w przekładzie niżej podpisanego): „mamy nadzieję, że nasza praca przyda się badaczom dziejów Kipczaków i innych związanych z nimi narodów. Jednocześnie ułatwi ona orientację w skomplikowanej historii bliskich związków łączących Kipczaków i Ormian, w których środowisku pojawił się niezwykle fenomen: społeczeństwo, które wyznawało chrześcijaństwo ormiańsko-gregoriańskie określające Boga kipczackim imieniem Tengri; społeczeństwo, które samo siebie nazywało Ermeni (Ormianie), choć było kipczackie pod względem językowym” [podkreślenia moje – A. P.].

Autor słownika bardzo emocjonalnie podchodzi do przedmiotu swych 40-letnich studiów. Teksty ormiańsko-kipczackie, które badał, nazywa: „nie mającą

sobie równych skarbnicą mowy i ducha, wytworzoną przez ofiarnych mistrzów słowa i pióra”. W słowie wstępnym ciepło wspomina także swych rodziców, krewnych, nauczycieli i kolegów: „в родном Отечестве и в разных странах мира”. Dziękuje za pomoc, co może czytelnika zaskoczyć, nie tylko tym, którzy go wspierali, ale także tym nielicznym, którzy – jak pisze – „wzmagali jego hart ducha swą upartą złośliwością” (упрямым злоумышлением). Dzieło swoje dedykuje, nieco patetycznie, przyszłym pokoleniom.

Przedmowa autora zawiera szczegółowe informacje na temat zawartości słownika, struktury haseł i łańcuchowej transkrypcji, opartej – w przypadku zapożyczeń ormiańskich podawanych także w piśmie oryginalnym – na bazie dialektalnej zachodnioormiańskiej. A więc np. imiona osobowe, takie jak *Grigor* i *Petros*, są transkrybowane zgodnie z tradycją zachodnioormiańską: *Krikor*, *Bedros*. Taka była bowiem wymowa używających języka ormiańskiego polskich Ormian, por. częste wśród nich nazwisko *Bohosiewicz*, które pochodzi od imienia *Paweł*. Grecka forma *Paulos* rozwinęła się we wschodnioormiańską formę *Poghos* i zachodnioormiańską – *Boghos* (*Bohos*).

Na stronie 7 podana jest kolejność liter alfabetu łańcuchowego wraz ze znakami diakrytycznymi używanymi dla transkrypcji języka ormiańsko-kipczackiego (ormiańskiego tylko w zakresie pisma). Autor informuje przy tym turkologów, że „znak długości” nad literami odpowiadającymi dwóm ormiańskim literom nie oznacza długości samogłosek, obcej językowi (dialektowi) kipczackiemu. Dla ułatwienia korzystania z wersji elektronicznej słownika autor podaje odpowiednią stronę internetową: www.qypchaq.unesco.kz.

Na stronie 9 podane są *Krótkie uwagi o fonetyce języka ormiańsko-kipczackiego*. Najważniejsza jest tu informacja, iż autor nie podziela opinii wielu wcześniejszych badaczy, którzy sugerując się pisownią bazującą na alfabecie ormiańskim, wątpili w istnienie w języku kipczackim samogłosek przednich labializowanych *ö*, *ü*, typowych dla języków tureckich. Zdaniem prof. Harkawcia samogłoski te istniały w języku ormiańsko-kipczackim i były konsekwentnie notowane pismem ormiańskim.

Ze swej strony poinformuję w tym miejscu czytelników, że jedną z cech fonetycznych odróżniającą język (dialekt) kipczacki od (osmańsko-)tureckiego jest spirantyzacja pierwotnej spółgłoski ogólnoturkijskiej *k*. Oto np. (osmańsko-)tureckiemu przymiotnikowi *kara* ‘czarny’, znanemu z takich zapożyczeń tureckich w języku polskim jak np. *karakuły*, odpowiadała kipczacka forma *chara*. Albo imię własne *Chutlubej* (w słowniku Harkawcia na stronie 903: *Xutlubey*), któremu w wersji osmańsko-tureckiej odpowiadałaby forma *Kutlubey* (po turecku *kutlu* znaczy ‘szczęśliwy’).

W bibliografii (strona 10) imponuje zamieszczenie wydanej w tym samym roku, w którym ukazał się słownik Ołeksandra Harkawcia, ważnej monografii prof. Edwarda Tryjarskiego: *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim* (Kraków 2010).

Bibliografia

- [Garkavets A.] Гаркавец А. / Garkavets A., *Кыпчакское письменное наследие / Qypchaq Written Heritage*, 1, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*; 2, *Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков*; 3, *Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков / Qypchaq Dictionary. On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script*, Алматы / Almaty 2002, 2007, 2010
- Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010

Անդժէյ Պիսովիչ, Ալեքսանդր Գարկավեցի հեղինակած Հայ-ղփչաղերեն բառարանը. գրախոսական դիտողություններ

Հիմնաբառեր

ղփչաղերեն լեզու, դազախերեն լեզու, թյուրքական լեզուներ, հայերեն լեզու, հայերեն այբուբեն, լեհահայերի փաստաթղթեր

Ամփոփում

Գրախոսությունը վերաբերում է կոթողային (1800 տպագիր էջ), հանրագիտարանային բնույթի �ղփչաղերեն-ռուսերեն բառարանին, որը հրատարակել է ուկրաինացի թուրքագետ Ալեքսանդր Գարկավեցը Ղազախստանի նախկին մայրաքաղաք Ալմա Աթայում 2010 թ.-ին: Բառարանը մշակվել է գրավոր ժառանգության այն բազմաթիվ նյութերի հիման վրա, որոնք XVI-XVII դարերում ստեղծել են լեհահայերը, ովքեր այդ ժամանակ հայերեն լեզվի փոխարեն գործածում էին թյուրքական լեզվաբանության պատկանող լեզուներ (իրենց իսկ կողմից բնութագրվող որպես թաթարչա, այսինքն «թաթարերեն»): Հանդեսում (խիստ դրական) գրախոսված բառարանը հասանելի է էլեկտրոնային տարբերակով՝ հեղինակի ազգանվան ներքո (անգլերեն տառադարձությամբ Aleksandr Garkavets, Qypchaq Dictionary): Տես նաև՝ www.qypchaq.unesco.kz

Andrzej Pisowicz, *A review of the Qypchak-Russian dictionary written by Prof. Oleksandr Garkavets*

Keywords:

Qypchak language, Kazakh language, Turkic languages, Armenian language, Armenian alphabet, the documents of Polish Armenians

Summary:

The review concerns the monumental (1800 pages of printed text), encyclopaedic Qypchak-Russian dictionary, which was published by a Ukrainian Turkologist Oleksandr Garkavets in the former capital of Kazakhstan, Almaty in 2010. The dictionary was developed on the basis of numerous texts which were written in the 16th and 17th century by the Polish Armenians, who at that time used the Qypchak language, a representative of the Turkic family of languages, instead of the Armenian language (these people themselves referred to the Qypchak language as

tatarcha i.e. “in the Tatar language”). The dictionary which is reviewed here (in a very positive way) may be accessed in an electronic version under the first name and last name of the author (English transcription: Aleksandr Garkavets, *Qypchaq Dictionary*). See also: www.qypchaq.unesco.kz.